

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र

कृषी अर्थशास्त्र

(Agricultural Economics)

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

एम. ए. भाग-१

अर्थशास्त्र :

EO-1 (Elective Paper)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१८

एम. ए. भाग - १ करिता (कृषी अर्थशास्त्र)

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १,५००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर-४१६ ००४.

ISBN- 978-81-940444-6-8

- ★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)
- ★ दूर शिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लागार समिती ■

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे

संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ अर्थशास्त्र समन्वय समिती ■

अध्यक्ष - डॉ. पी. एस. कांबळे

अर्थशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

● डॉ. तेजस्विनी मुडेकर

कमला कॉलेज, कोल्हापूर

● डॉ. वाय. एस. गायकवाड

विलिंग्डन कॉलेज, विश्रामबाग, सांगली.

दूर शिक्षण केंद्र
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

कृषी अर्थशास्त्र
एम. ए. भाग-१ : ऐच्छिक पेपर-EO-1

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
डॉ. आण्णा काका पाटील आर्ट्स, सायन्स अँड कॉमर्स कॉलेज, रामानंदनगर, जि. सांगली	१, ४
डॉ. अनिल कृष्णराव वावरे छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	२
डॉ. संजय धोंडे आमदार शशिकांत शिंदे महाविद्यालय, मेढा, ता. जावळी, जि. सातारा	३

■ संपादक ■

डॉ. एम. एस. देशमुख
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्या डॉ. प्रतिभा गायकवाड
धनंजयराव गाडगीळ कॉलेज ऑफ कॉमर्स,
सातारा

प्रस्तावना

शैक्षणिक वर्ष २००७ पासून शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, यांच्या वतीने दूरशिक्षण केंद्रामार्फत बहिःस्थ विद्यार्थ्यांना दूरशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. त्या अनुषंगाने एम. ए. भाग-१ अर्थशास्त्र या वर्गाच्या विद्यार्थ्यांसाठी सत्र पद्धतीनुसार 'कृषी अर्थशास्त्र' या पेपरच्या स्वयं:अध्ययनासाठी हे पुस्तक सन २०१८-१९ या वर्षात लिहिले आहे. सदर पुस्तकाच्या लेखनासाठी शिवाजी विद्यापीठाच्या कार्यक्षेत्रातील पदव्युत्तर विभागात अध्ययन करणाऱ्या अनुभवी व तज्ञ लेखकांकडून या विषयाच्या अभ्यासक्रमानुसार असलेल्या विविध घटकांचे लेखन करून घेण्यात आले आहे. या पुस्तकातील विविध घटक लिहिताना साधी व सोपी भाषा, संकल्पनात्मक स्पष्टता, विषयाच्या आकलनासाठी तक्ते, कोष्टके, गणितीय सूत्रे इत्यादींचा वापर केलेला आहे. वाचक व विद्यार्थ्यांना समजेल अशी विषयाची सोपी व सुटसुटीत मांडणी करण्यात आलेली आहे. प्रत्येक घटकाच्या शेवटी स्वयं:अध्ययन प्रश्न व त्यांची उत्तरे दिलेली आहेत. तसेच घटकाच्या शेवटी सरावासाठी स्वाध्याय, पारिभाषिक शब्द, अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथांची सूची दिलेली आहे.

कृषी अर्थशास्त्र या पेपरमध्ये कृषी अर्थशास्त्र आणि कृषी विकासाचे सिद्धांत, कृषी उत्पादनाचे अर्थशास्त्र, कृषी व्यवस्थापनाचे अर्थशास्त्र, कृषी धोका व्यवस्थापनाचे अर्थशास्त्र या घटकांचे सविस्तरपणे विश्लेषण केलेले आहे.

कृषी अर्थशास्त्र या पुस्तकामध्ये विविध घटकांच्या विवेचनात अचूकता आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. परंतु त्यामध्ये कांही उणिवा असल्यास वाचक व विद्यार्थ्यांनी त्या आमच्या निदर्शनास आणून द्याव्यात. त्याचा उपयोग पुढील आवृत्ती अधिकाधिक सुधारित करण्यासाठी निश्चितपणे होईल. हे पुस्तक पदवी, पदव्युत्तर व विविध स्पर्धा परीक्षांच्या विद्यार्थ्यांना उपयुक्त ठरेल असा आम्हाला विश्वास आहे. सदर पुस्तक पूर्ण करण्यासाठी घटक लेखकांनी जे परिश्रम घेतले. पुस्तक प्रकाशनासाठी शिवाजी विद्यापीठाचे प्रशासकीय अधिकारी, कर्मचारी, दूरशिक्षण विभागातील सर्व अधिकारी व कर्मचारी यांनी जे परिश्रम घेतले त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार.

■ संपादक ■

डॉ. एम. एस. देशमुख
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्या डॉ. प्रतिभा गायकवाड
धनंजयराव गाडगीळ कॉलेज ऑफ कॉमर्स,
सातारा

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : अर्थशास्त्र

अध्यक्ष - डॉ. अनिलकुमार कृष्णराव वावरे
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

- प्रा. डॉ. पी. एस. कांबळे
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. श्रीमती विद्या कट्टी
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. संतोषकुमार बाबुराव यादव
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, जि. कोल्हापूर
जि. कोल्हापूर
- डॉ. बाळासो पांडुरंग पाटील
यशवंतराव चव्हाण कॉलेज, इस्लामपूर, जि. सांगली
- डॉ. नेताजी व्ही. पोवार
कमला कॉलेज, कोल्हापूर
- डॉ. निवास जाधव
राजा शिव छत्रपती आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज,
महागांव, जि. कोल्हापूर
- डॉ. एस. एम. भोसले
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. विजय भिमाप्पा देसाई
राजर्षी शाहू आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, रुकडी
जि. कोल्हापूर
- डॉ. विजयकुमार आप्पासाहेब पाटील
आर्ट्स अँड सायन्स कॉलेज, आटपाटी,
जि. सांगली
- प्रा. डॉ. सिद्धाप्पा टिप्पान्ना बागलकोटे
डिपार्टमेंट ऑफ स्टडीज इन इकॉनॉमिक्स,
कर्नाटक विद्यापीठ, धारवाड (कर्नाटक राज्य)
- डॉ. वाय. एस. गायकवाड
विलिंग्डन कॉलेज, सांगली.
- प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील
अक्षय, बी-६, तारा टेसेसेस, एस.एस.सी. बोर्ड रोड,
सम्राट नगर, कोल्हापूर
- डॉ. राहूल शंकरराव म्होपरे
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, ता. कागल, जि. कोल्हापूर
- श्री. सुर्यकांत बाबूराव पाटील-बुद्धिहाळकर
सागर, २१०३/७+८, ई वॉर्ड, रुक्मीनीनगर, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	कृषी अर्थशास्त्र आणि कृषी विकासाचे सिद्धांत	१
२.	कृषी उत्पादनाचे अर्थशास्त्र	४२
३.	कृषी व्यवस्थापनाचे अर्थशास्त्र	८४
४.	कृषी धोका व्यवस्थापनाचे अर्थशास्त्र	१२६

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१७-१८ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र

वित्तीय बाजार आणि संस्था

(Financial Market & Institutions)

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

एम. ए. भाग-१

अर्थशास्त्र पेपर EO-12

सत्र २

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१९

एम. ए. भाग - १ सत्र २ करिता (वित्तीय बाजार आणि संस्था)

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १,५००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN- 978-81-940444-4-4

- ★ दूर शिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४. (भारत)
- ★ दूर शिक्षण विभाग - विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लागार समिती ■

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे

संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ अर्थशास्त्र समन्वय समिती ■

अध्यक्ष - डॉ. पी. एस. कांबळे

अर्थशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

● डॉ. तेजस्विनी मुडेकर

कमला कॉलेज, कोल्हापूर

● डॉ. वाय. एस. गायकवाड

विलिंग्डन कॉलेज, विश्रामबाग, सांगली.

दूर शिक्षण केंद्र
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

वित्तीय बाजार आणि संस्था
एम. ए. भाग-१ : पेपर EO-12

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
डॉ. सुनिता राठोड शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	१
डॉ. विजय मारुती कुंभार धनंजयराव गाडगीळ कॉलेज ऑफ कॉमर्स, सातारा	२
डॉ. हेमंत कटरे राजाराम महाविद्यालय, कोल्हापूर	३
प्रा. वंदना देवकर जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर, जि. कोल्हापूर	४

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. सौ. सुनिता स. राठोड
श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय,
कोल्हापूर

डॉ. विजय मारुती कुंभार
धनंजयराव गाडगीळ कॉलेज ऑफ कॉमर्स,
सातारा

प्रस्तावना

शिवाजी विद्यापीठाच्या दूर शिक्षण विभागामार्फत एम. ए. भाग-१ अर्थशास्त्र (ऐच्छिक) या विषयांतर्गत EO-12 'वित्तीय बाजार आणि संस्था' हे पुस्तक बदललेल्या अभ्यासक्रमाप्रमाणे लिहिले आहे. ज्या विद्यार्थ्यांना नियमित महाविद्यालयात हजर राहता येत नाही. अशा विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण घेणे अशक्य आहे. अशाना उच्च शिक्षणाची संधी उपलब्ध करणे हा दूर शिक्षणाचा मुख्य उद्देश आहे. या पुस्तक रूपाने हे स्वयंअध्ययन साहित्य दूर शिक्षण विद्यार्थी आणि अभ्यासकांना उपलब्ध करून देताना आम्हास आनंद होत आहे. या पुस्तक लेखनासाठी शिवाजी विद्यापीठाच्या कार्यक्षेत्रातील पदव्युत्तर विभागाला शिकविणाऱ्या अनुभवी व तज्ञ लेखकांकडून या विषयाच्या विविध घटकांचे लिखाण केले आहे.

'वित्तीय बाजार आणि संस्था' या पुस्तकातील स्वयंअध्ययन साहित्य हे दूर शिक्षण विद्यार्थ्यांना त्वरित आकलन व्हावे म्हणून प्रत्येक घटकांची मांडणी सोप्या भाषेत करण्याचा प्रयत्न लेखकांनी केला आहे. हा विषय विद्यार्थीभिमुख करण्याची दक्षता घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. या पुस्तकामध्ये वित्तीय प्रणालीचे स्वरूप आणि भूमिका, वित्तीय बाजारपेठा, वित्तीय बाजारपेठेतील जोग्खीम व्यवस्थापण आणि आंतरराष्ट्रीय वित्तीय बाजार आणि संस्था या घटकांचा समावेश केलेला आहे.

प्रत्येक घटक लेखकाने विषयातील क्लिष्टता कमी करून विविध संकल्पना सोपी करून सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. विषय व आशय अधिक स्पष्ट व्हावा यासाठी ठिकठिकाणी सोपी उदाहरणे वापरली आहेत. विद्यार्थी वाचकांना वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तरे व स्वयंअध्ययनासाठी स्वाध्याय देऊन त्यांचे स्वयंमूल्यमापन करता येईल अशी रचना केली आहे. तसेच अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथांची यादीही दिलेली आहे.

सदर पुस्तकामध्ये अचूकता व नेटकेपणा आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. वाचकांनी या पुस्तकाविषयी काही सूचना केल्यास त्या स्वाकारार्ह असतील. या पुस्तकातील मांडणी आणि विवेचन विद्यार्थ्यांना उपयुक्त ठरेल अशी आमची अपेक्षा आहे. या साहित्याच्या प्रकाशनामध्ये सहभागी झालेले घटक लेखक, दूर शिक्षण क्षेत्रातील सर्व अधिकारी व कर्मचारी, मुद्रण कामातील सर्व कर्मचारी यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल व परिश्रमाबद्दल सर्वांचे मनःपूर्वक आभार व धन्यवाद.

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. सौ. सुनिता स. राठोड
श्री शहाजी छ. महाविद्यालय,
कोल्हापूर

डॉ. विजय मारुती कुंभार
धनंजयराव गाडगीळ कॉलेज ऑफ कॉमर्स,
सातारा

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	वित्तीय प्रणालीचे स्वरूप आणि भूमिका	१
२.	वित्तीय बाजारपेठा	२४
३.	वित्तीय बाजारपेठेतील जोखीम व्यवस्थापन	५५
४.	आंतरराष्ट्रीय वित्तीय बाजार आणि संस्था	६४

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : अर्थशास्त्र

अध्यक्ष - डॉ. अनिलकुमार कृष्णराव वावरे
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

- प्रा. डॉ. पी. एस. कांबळे
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. श्रीमती विद्या कट्टी
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. संतोषकुमार बाबुराव यादव
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, जि. कोल्हापूर
जि. कोल्हापूर
- डॉ. बाळासो पांडुरंग पाटील
यशवंतराव चव्हाण कॉलेज, इस्लामपूर, जि. सांगली
- डॉ. नेताजी व्ही. पोवार
कमला कॉलेज, कोल्हापूर
- डॉ. निवास जाधव
राजा शिव छत्रपती आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज,
महागांव, जि. कोल्हापूर
- डॉ. एस. एम. भोसले
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. विजय भिमाप्पा देसाई
राजर्षी शाहू आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, रुकडी
जि. कोल्हापूर
- डॉ. विजयकुमार आप्पासाहेब पाटील
आर्ट्स अँड सायन्स कॉलेज, आटपाटी,
जि. सांगली
- प्रा. डॉ. सिद्धाप्पा टिप्पान्ना बागलकोटे
डिपार्टमेंट ऑफ स्टडीज इन इकॉनॉमिक्स,
कर्नाटक विद्यापीठ, धारवाड (कर्नाटक राज्य)
- डॉ. वाय. एस. गायकवाड
विलिंग्डन कॉलेज, सांगली.
- प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील
अक्षय, बी-६, तारा टेसेसेस, एस.एस.सी. बोर्ड रोड,
सम्राट नगर, कोल्हापूर
- डॉ. राहूल शंकरराव म्होपरे
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, ता. कागल, जि. कोल्हापूर
- श्री. सुर्यकांत बाबूराव पाटील-बुद्धिहाळकर
सागर, २१०३/७+८, ई वॉर्ड, रुक्मीनीनगर, कोल्हापूर

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१७-१८ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

सूक्ष्म आर्थिक विश्लेषण

(Micro Economic Analysis)

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

एम. ए. भाग-१

अर्थशास्त्र :

EC-1 (Compulsory Paper)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१९

एम. ए. भाग - १ करिता (सूक्ष्म आर्थिक विश्लेषण)

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १,५००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर-४१६ ००४.

ISBN- 978-93-89327-12-0

- ★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)
- ★ दूरशिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लागार समिती ■

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे

संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ अर्थशास्त्र समन्वय समिती ■

अध्यक्ष - डॉ. पी. एस. कांबळे

अर्थशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

● डॉ. तेजस्विनी मुडेकर

कमला कॉलेज, कोल्हापूर

● डॉ. वाय. एस. गायकवाड

विलिंग्डन कॉलेज, विश्रामबाग, सांगली.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : अर्थशास्त्र

अध्यक्ष - डॉ. अनिलकुमार कृष्णराव वावरे
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

- प्रा. डॉ. पी. एस. कांबळे
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. श्रीमती विद्या कट्टी
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. संतोषकुमार बाबुराव यादव
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, जि. कोल्हापूर
जि. कोल्हापूर
- डॉ. बाळासो पांडुरंग पाटील
यशवंतराव चव्हाण कॉलेज, इस्लामपूर, जि. सांगली
- डॉ. नेताजी व्ही. पोवार
कमला कॉलेज, कोल्हापूर
- डॉ. निवास जाधव
राजा शिव छत्रपती आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज,
महागांव, जि. कोल्हापूर
- डॉ. एस. एम. भोसले
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. विजय भिमाप्पा देसाई
राजर्षी शाहू आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, रुकडी
जि. कोल्हापूर
- डॉ. विजयकुमार आप्पासाहेब पाटील
आर्ट्स अँड सायन्स कॉलेज, आटपाटी,
जि. सांगली
- प्रा. डॉ. सिद्धाप्पा टिप्पान्ना बागलकोटे
डिपार्टमेंट ऑफ स्टडीज इन इकॉनॉमिक्स,
कर्नाटक विद्यापीठ, धारवाड (कर्नाटक राज्य)
- डॉ. वाय. एस. गायकवाड
विलिंग्डन कॉलेज, सांगली.
- प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील
अक्षय, बी-६, तारा टेसेसेस, एस.एस.सी. बोर्ड रोड,
सम्राट नगर, कोल्हापूर
- डॉ. राहूल शंकरराव म्होपरे
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, ता. कागल, जि. कोल्हापूर
- श्री. सुर्यकांत बाबूराव पाटील-बुद्धिहाळकर
सागर, २१०३/७+८, ई वॉर्ड, रुक्मीनीनगर, कोल्हापूर

प्रस्तावना

शैक्षणिक वर्ष २००७ पासून शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, यांच्या वतीने दूरशिक्षण केंद्रामार्फत बहिःस्थ विद्यार्थ्यांना दूरशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. त्या अनुषंगाने एम. ए. भाग-१ अर्थशास्त्र या वर्गाच्या विद्यार्थ्यांसाठी सन २०१८-१९ पासून सत्र पद्धती सुरू होत आहे. त्या अनुषंगाने 'सूक्ष्म आर्थिक विश्लेषण' या विषयाचे स्वयं:अध्ययनासाठी हे पुस्तक सत्र १ साठी लिहिले आहे. सदर पुस्तकाच्या लेखनासाठी शिवाजी विद्यापीठाच्या कार्यक्षेत्रातील पदव्युत्तर विभागात अध्ययन करणाऱ्या अनुभवी व तज्ञ लेखकांकडून या विषयाच्या अभ्यासक्रमानुसार असलेल्या विविध घटकांचे लेखन करून घेण्यात आले आहे. या पुस्तकातील विविध घटक लिहिताना साधी व सोपी भाषा, संकल्पनात्मक स्पष्टता, विषयाच्या आकलनासाठी तक्ते, कोष्टके, गणितीय सूत्रे, आकृत्या इत्यादींचा वापर केलेला आहे. वाचक व विद्यार्थ्यांना समजेल अशी विषयाची सोपी व सुटसुटीत मांडणी करण्यात आलेली आहे. प्रत्येक घटकाच्या शेवटी स्वयं:अध्ययन प्रश्न व त्यांची उत्तरे दिलेली आहेत. तसेच घटकाच्या शेवटी सरावासाठी स्वाध्याय, पारिभाषिक शब्द, क्षेत्रीय अभ्यासासाठी विषय व अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथांची सूची दिलेली आहे.

सूक्ष्म आर्थिक विश्लेषण या विषयातील मूलभूत संकल्पना व मागणी विश्लेषण, उत्पादन व खर्चाचे सिद्धांत, बाजार संरचना : किंमत आणि उत्पादन निश्चिती, व्यवसाय संस्थेचे पर्यायी सिद्धांत आणि विभाजनाचा सिद्धांत या घटकांचे सविस्तरपणे विश्लेषण केलेले आहे.

सूक्ष्म आर्थिक विश्लेषण या पुस्तकामध्ये विविध घटकांच्या विवेचनात अचूकता आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. परंतु त्यामध्ये कांही उणिवा असल्यास वाचक व विद्यार्थ्यांनी त्या आमच्या निदर्शनास आणून द्याव्यात. त्याचा उपयोग पुढील आवृत्ती अधिकाधिक सुधारित करण्यासाठी निश्चितपणे होईल. हे पुस्तक पदवी, पदव्युत्तर व विविध स्पर्धा परीक्षांच्या विद्यार्थ्यांना उपयुक्त ठरेल असा आम्हाला विश्वास आहे. सदर पुस्तक पूर्ण करण्यासाठी घटक लेखकांनी जे परिश्रम घेतले. त्याबद्दल घटक लेखकांना मनःपूर्वक धन्यवाद. अर्थशास्त्र अधिविभागातील शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचारी यांचे सहकार्य आणि मार्गदर्शनाबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार. पुस्तक प्रकाशनासाठी शिवाजी विद्यापीठाचे प्रशासकीय अधिकारी, कर्मचारी, दूरशिक्षण विभागातील सर्व अधिकारी व कर्मचारी यांनी जे परिश्रम घेतले त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार.

■ संपादक ■

प्रा. शशिकांत पी. पंचगल्ले
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. डॉ. व्ही. बी. ककडे
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

सूक्ष्म आर्थिक विश्लेषण
एम. ए. भाग-१ : आवश्यक पेपर-EC-1

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
प्रा. राजकुमार आ. वाईगडे देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर	१
प्रा. शशिकांत पी. पंचगल्ले अर्थशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	२
प्रा. डॉ. व्ही. बी. ककडे अर्थशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	३
डॉ. आर. एस. नाईक डी. आर. के. कॉलेज ऑफ कॉमर्स, कोल्हापूर	४

■ संपादक ■

प्रा. शशिकांत पी. पंचगल्ले
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. डॉ. व्ही. बी. ककडे
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	मूलभूत संकल्पना व मागणी विश्लेषण	१
२.	उत्पादन व खर्चाचे सिद्धांत	३८
३.	बाजार संरचना : किंमत आणि उत्पादन निश्चिती	८५
४.	व्यवसाय संस्थेचे पर्यायी सिद्धांत आणि विभाजनाचा सिद्धांत	११७

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१७-१८ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र

मौद्रिक अर्थशास्त्र

(Monetary Economics)

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

एम. ए. भाग-१

अर्थशास्त्र :

EC-2 (Compulsory Paper)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१९

एम. ए. भाग - १ करिता (मौद्रिक अर्थशास्त्र)

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १,५००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर-४१६ ००४.

ISBN - 978-81-940444-0-6

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

★ दूर शिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लागार समिती ■

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानव्यविद्या विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे

संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ अर्थशास्त्र समन्वय समिती ■

अध्यक्ष - डॉ. पी. एस. कांबळे

अर्थशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

● डॉ. तेजस्विनी मुडेकर

कमला कॉलेज, कोल्हापूर

● डॉ. वाय. एस. गायकवाड

विलिंग्डन कॉलेज, विश्रामबाग, सांगली.

दूर शिक्षण केंद्र
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

मौद्रिक अर्थशास्त्र
एम. ए. भाग-१ : आवश्यक पेपर-EC-2

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
डॉ. एल. एन. घाटगे धनंजयराव गाडगीळ वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा	१, २
डॉ. आण्णा काका पाटील आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, रामानंदनगर	३
डॉ. विजय कुंभार धनंजयराव गाडगीळ वाणिज्य महाविद्यालय. सातारा	४

■ संपादक ■

डॉ. डी. सी. तळुले
अर्थशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. एस. टी. कोंबडे
अर्थशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना

शैक्षणिक वर्ष २००७ पासून शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, यांच्या वतीने दूरशिक्षण केंद्रामार्फत बहिःस्थ विद्यार्थ्यांना दूरशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. त्या अनुषंगाने एम. ए. भाग-१ अर्थशास्त्र या वर्गाच्या विद्यार्थ्यांसाठी सन २०१३-१४ पासून सत्र पद्धती सुरू झालेली आहे. त्या अनुषंगाने 'मौद्रिक अर्थशास्त्र' या विषयाचे स्वयं:अध्ययनासाठी हे पुस्तक सत्र १ साठी लिहिले आहे. सदर पुस्तकाच्या लेखनासाठी शिवाजी विद्यापीठाच्या कार्यक्षेत्रातील पदव्युत्तर विभागात अध्ययन करणाऱ्या अनुभवी व तज्ञ लेखकांकडून या विषयाच्या अभ्यासक्रमानुसार असलेल्या विविध घटकांचे लेखन करून घेण्यात आले आहे. या पुस्तकातील विविध घटक लिहिताना साधी व सोपी भाषा, संकल्पनात्मक स्पष्टता, विषयाच्या आकलनासाठी तक्ते, कोष्टके, गणितीय सूत्रे, आकृत्या इत्यादींचा वापर केलेला आहे. वाचक व विद्यार्थ्यांना समजेल अशी विषयाची सोपी व सुटसुटीत मांडणी करण्यात आलेली आहे. प्रत्येक घटकाच्या शेवटी स्वयं:अध्ययन प्रश्न व त्यांची उत्तरे दिलेली आहेत. तसेच घटकाच्या शेवटी सरावासाठी स्वाध्याय, पारिभाषिक शब्द, क्षेत्रीय अभ्यासासाठी विषय व अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथांची सूची दिलेली आहे.

मौद्रिक अर्थशास्त्र या विषयातील पैशाची उत्क्रांती आणि प्रवाह, पैशाचा पुरवठा व पैसा गुणक, पैशाची मागणी व व्याजदर, चलनविषयक व राजकोषीय धोरण : उत्पन्न व व्याजदर निर्धारण या घटकांचे सविस्तरपणे विश्लेषण केलेले आहे.

मौद्रिक अर्थशास्त्र या पुस्तकामध्ये विविध घटकांच्या विवेचनात अचूकता आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. परंतु त्यामध्ये कांही उणिवा असल्यास वाचक व विद्यार्थ्यांनी त्या आमच्या निदर्शनास आणून द्याव्यात. त्याचा उपयोग पुढील आवृत्ती अधिकाधिक सुधारित करण्यासाठी निश्चितपणे होईल. हे पुस्तक पदवी, पदव्युत्तर व विविध स्पर्धा परीक्षांच्या विद्यार्थ्यांना उपयुक्त ठरेल असा आम्हाला विश्वास आहे. सदर पुस्तक पूर्ण करण्यासाठी घटक लेखकांनी जे परिश्रम घेतले. त्याबद्दल घटक लेखकांना मनःपूर्वक धन्यवाद. पुस्तक प्रकाशनासाठी शिवाजी विद्यापीठाचे प्रशासकीय अधिकारी, कर्मचारी, दूरशिक्षण विभागातील सर्व अधिकारी व कर्मचारी यांनी जे परिश्रम घेतले त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार.

■ संपादक ■

डॉ. डी. सी. तळुले
अर्थशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. एस. टी. कोंबडे
अर्थशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : अर्थशास्त्र

अध्यक्ष - डॉ. अनिलकुमार कृष्णराव वावरे
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

- प्रा. डॉ. पी. एस. कांबळे
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. श्रीमती विद्या कट्टी
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. संतोषकुमार बाबुराव यादव
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, जि. कोल्हापूर
जि. कोल्हापूर
- डॉ. बाळासो पांडुरंग पाटील
यशवंतराव चव्हाण कॉलेज, इस्लामपूर, जि. सांगली
- डॉ. नेताजी व्ही. पोवार
कमला कॉलेज, कोल्हापूर
- डॉ. निवास जाधव
राजा शिव छत्रपती आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज,
महागांव, जि. कोल्हापूर
- डॉ. एस. एम. भोसले
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. विजय भिमाप्पा देसाई
राजर्षी शाहू आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, रुकडी
जि. कोल्हापूर
- डॉ. विजयकुमार आप्पासाहेब पाटील
आर्ट्स अँड सायन्स कॉलेज, आटपाटी,
जि. सांगली
- प्रा. डॉ. सिद्धाप्पा टिप्पान्ना बागलकोटे
डिपार्टमेंट ऑफ स्टडीज इन इकॉनॉमिक्स,
कर्नाटक विद्यापीठ, धारवाड (कर्नाटक राज्य)
- डॉ. वाय. एस. गायकवाड
विलिंग्डन कॉलेज, सांगली.
- प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील
अक्षय, बी-६, तारा टेसेसेस, एस.एस.सी. बोर्ड रोड,
सम्राट नगर, कोल्हापूर
- डॉ. राहूल शंकरराव म्होपरे
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, ता. कागल, जि. कोल्हापूर
- श्री. सुर्यकांत बाबूराव पाटील-बुद्धिहाळकर
सागर, २१०३/७+८, ई वॉर्ड, रुक्मीनीनगर, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	पैशाची उत्क्रांती आणि प्रवाह	१
२.	पैशाचा पुरवठा व पैसा गुणक	२१
३.	पैशाची मागणी व व्याजदर	४७
४.	चलनविषयक व राजकोषीय धोरण : उत्पन्न व व्याजदर निर्धारण	१०७

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१७-१८ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र

सार्वजनिक अर्थशास्त्र

(Public Economics)

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

एम. ए. भाग-१

अर्थशास्त्र पेपर EC-3

सत्र २

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१८

एम. ए. भाग - १ सत्र २ करिता (सार्वजनिक अर्थशास्त्र)

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १,५००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN- 978-81-940444-2-0

- ★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)
- ★ दूर शिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लागार समिती ■

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे

संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ अर्थशास्त्र समन्वय समिती ■

अध्यक्ष - डॉ. पी. एस. कांबळे

अर्थशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

● डॉ. तेजस्विनी मुडेकर

कमला कॉलेज, कोल्हापूर

● डॉ. वाय. एस. गायकवाड

विलिंग्डन कॉलेज, विश्रामबाग, सांगली.

दूर शिक्षण केंद्र
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

सार्वजनिक अर्थशास्त्र
एम. ए. भाग-१ : पेपर EC-3

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
डॉ. संतोषकुमार ब. यादव अर्थशास्त्र विभाग, देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर	१
प्रा. डॉ. पी. एस. कांबळे अर्थशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	२
प्रा. एस. टी. कोंबडे अर्थशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	३
प्रा. डॉ. सुभाष जाधव डी. आर. माने कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, कागल	४

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. पी. एस. कांबळे
अर्थशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना

सन २००७ पासून शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्या वतीने दूर शिक्षण केंद्रामार्फत बहिःस्थ विद्यार्थ्यांसाठी दूर शिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांना दूरशिक्षण केंद्राच्या वतीने स्वयं अध्ययन पुस्तिका पुरविण्याचे ठरविण्यात आले आहे. त्या कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून जून २०१८ पासून एम. ए. भाग एक सत्र-२ अर्थशास्त्र विषयाच्या सुधारित अभ्यासक्रमानुसार पेपर क्रमांक ३ (आवश्यक विषय) “सार्वजनिक अर्थशास्त्र” या विषयाची स्वयं अध्ययन पुस्तिका तयार केली आहे. अर्थशास्त्र विषयाच्या तज्ञ, जाणकार, अनुभवी व अभ्यासू लेखकांकडून सुधारित अभ्यासक्रमानुसार स्वयंअध्ययन पुस्तिका लिहून घेतली आहे. “सार्वजनिक अर्थशास्त्र” या आवश्यक विषयाची मांडणी साध्या, सोप्या व दूर शिक्षण केंद्राच्या विद्यार्थ्यांना समजेल अशा भाषेत करण्यात आलेली आहे. “सार्वजनिक अर्थशास्त्र” या विषयातील संकल्पना, सिद्धांत सोप्या पद्धतीने मांडले असून, संकल्पनात्मक स्पष्टता, सिद्धांताची नेमकी मांडणी, उदाहरणे, आकृत्या, कोष्टके, समिकरणे, सांख्यिकिय इत्यादी समजेल या पद्धतीने मांडली आहेत. “सार्वजनिक अर्थशास्त्र” या विषयाची सैद्धांतिक मांडणी साध्या व सोप्या पद्धतीने करण्यात आलेली आहे.

सार्वजनिक अर्थशास्त्र या विषयातील शासनाची भूमिका, सार्वजनिक निवड आणि सार्वजनिक धोरण सिद्धांत, सार्वजनिक खर्च सिद्धांत व प्रकल्प मुल्यमापन व करारोपनाचा सिद्धांत आणि सार्वजनिक कर्ज या घटकांचे सविस्तरपणे विश्लेषण केलेले आहे.

स्वयं अध्ययन पुस्तिका पूर्ण करण्यासाठी घटकलेखकांनी दर्जेदार लेखन दिले. शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, दूर शिक्षण केंद्राचे प्रमुख, सर्व कर्मचारी, सेवक वर्ग, छपाई विभाग, प्रकाशन विभाग यांनी विशेष प्रयत्न करून पुस्तिका प्रकाशित केली त्याबद्दल संपादक मंडळ आपले हार्दिक आभारी आहे. एम. ए. भाग-१ सत्र-२ अर्थशास्त्र, सार्वजनिक अर्थशास्त्र हे पुस्तक तयार करण्यासाठी ज्यांनी ज्यांनी सहकार्य केले त्या सर्वांचे हार्दिक आभार.

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. पी. एस. कांबळे
अर्थशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : अर्थशास्त्र

अध्यक्ष - डॉ. अनिलकुमार कृष्णराव वावरे
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

- प्रा. डॉ. पी. एस. कांबळे
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. श्रीमती विद्या कट्टी
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. संतोषकुमार बाबुराव यादव
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, जि. कोल्हापूर
जि. कोल्हापूर
- डॉ. बाळासो पांडुरंग पाटील
यशवंतराव चव्हाण कॉलेज, इस्लामपूर, जि. सांगली
- डॉ. नेताजी व्ही. पोवार
कमला कॉलेज, कोल्हापूर
- डॉ. निवास जाधव
राजा शिव छत्रपती आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज,
महागांव, जि. कोल्हापूर
- डॉ. एस. एम. भोसले
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. विजय भिमाप्पा देसाई
राजर्षी शाहू आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, रुकडी
जि. कोल्हापूर
- डॉ. विजयकुमार आप्पासाहेब पाटील
आर्ट्स अँड सायन्स कॉलेज, आटपाटी,
जि. सांगली
- प्रा. डॉ. सिद्धाप्पा टिप्पान्ना बागलकोटे
डिपार्टमेंट ऑफ स्टडीज इन इकॉनॉमिक्स,
कर्नाटक विद्यापीठ, धारवाड (कर्नाटक राज्य)
- डॉ. वाय. एस. गायकवाड
विलिंग्डन कॉलेज, सांगली.
- प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील
अक्षय, बी-६, तारा टेसेसेस, एस.एस.सी. बोर्ड रोड,
सम्राट नगर, कोल्हापूर
- डॉ. राहूल शंकरराव म्होपरे
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, ता. कागल, जि. कोल्हापूर
- श्री. सुर्यकांत बाबूराव पाटील-बुद्धिहाळकर
सागर, २१०३/७+८, ई वॉर्ड, रुक्मीनीनगर, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	शासनाची भूमिका	१
२.	सार्वजनिक निवड आणि सार्वजनिक धोरण सिद्धांत	४९
३.	सार्वजनिक खर्च सिद्धांत व प्रकल्प मुल्यमापन	८१
४.	करारोपनाचा सिद्धांत आणि सार्वजनिक कर्ज	१०८

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१७-१८ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र

जैविक आणि संसाधनाचे अर्थशास्त्र

(Ecological and Resource Economics)

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

एम. ए. भाग-१

अर्थशास्त्र पेपर EC-4

सत्र २

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१८

एम. ए. भाग - १ सत्र २ करिता (जैविक आणि संसाधनाचे अर्थशास्त्र)

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १,५००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN- 978-81-940444-3-7

- ★ दूर शिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४. (भारत)
- ★ दूर शिक्षण विभाग - विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लागार समिती ■

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे

संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ अर्थशास्त्र समन्वय समिती ■

अध्यक्ष - डॉ. पी. एस. कांबळे

अर्थशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

● डॉ. तेजस्विनी मुडेकर

कमला कॉलेज, कोल्हापूर

● डॉ. वाय. एस. गायकवाड

विलिंग्डन कॉलेज, विश्रामबाग, सांगली.

दूर शिक्षण केंद्र
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

जैविक आणि संसाधनाचे अर्थशास्त्र
एम. ए. भाग-१ : पेपर EC-4

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
डॉ. के. युवराज अर्थशास्त्र विभाग, विलिंग्डन कॉलेज, सांगली	१
डॉ. अनिल कृ. वावरे छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	२
डॉ. आनंद लोदाडे शहाजीराजे महाविद्यालय, खटाव	३
डॉ. पी. एच. कदम मुधोजी कॉलेज, फलटण	३
डॉ. सुनिता एस. राठोड विभागप्रमुख अर्थशास्त्र विभाग, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर	४

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. पी. एस. कांबळे
अर्थशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना

सन २००७ पासून शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्या वतीने दूर शिक्षण केंद्रामार्फत बहिःस्थ विद्यार्थ्यांसाठी दूर शिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांना दूरशिक्षण केंद्राच्या वतीने स्वयं अध्ययन पुस्तिका पुरविण्याचे ठरविण्यात आले आहे. त्या कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून जून २०१८ पासून एम. ए. भाग एक सत्र-२ अर्थशास्त्र विषयाच्या सुधारित अभ्यासक्रमानुसार पेपर क्रमांक ४ (आवश्यक विषय) “जैविक आणि संसाधनाचे अर्थशास्त्र” या विषयाची स्वयं अध्ययन पुस्तिका तयार केली आहे. अर्थशास्त्र विषयाच्या तज्ञ, जाणकार, अनुभवी व अभ्यासू लेखकांकडून सुधारित अभ्यासक्रमानुसार स्वयंअध्ययन पुस्तिका लिहून घेतली आहे. “जैविक आणि संसाधनाचे अर्थशास्त्र” या आवश्यक विषयाची मांडणी साध्या, सोप्या व दूर शिक्षण केंद्राच्या विद्यार्थ्यांना समजेल अशा भाषेत करण्यात आलेली आहे. “जैविक आणि संसाधनाचे अर्थशास्त्र” या विषयातील संकल्पना, सिद्धांत सोप्या पद्धतीने मांडले असून, संकल्पनात्मक स्पष्टता, सिद्धांताची नेमकी मांडणी, उदाहरणे, आकृत्या, कोष्टके, समिकरणे, सांख्यिकिय इत्यादी समजेल या पद्धतीने मांडली आहेत. “जैविक आणि संसाधनाचे अर्थशास्त्र” या विषयाची सैद्धांतिक मांडणी साध्या व सोप्या पद्धतीने करण्यात आलेली आहे.

“जैविक आणि संसाधनाचे अर्थशास्त्र” पेपर क्रमांक ४ आवश्यक विषय एम. ए. भाग-१ सत्र-२ (अर्थशास्त्र) यासाठी निश्चित केलेला आहे. “जैविक आणि संसाधनाचे अर्थशास्त्र” पेपर क्रमांक ४ आवश्यक विषयाचा सुधारित अभ्यासक्रमानुसार ४ घटकामध्ये विषयाची मांडणी करण्यात आलेली आहे. नैसर्गिक साधनसामग्रीची दुर्मिळता, शास्वत विकास, जैव अर्थशास्त्र, बाह्यता आणि प्रदूषण इ. घटकांचा समावेश आहे. विद्यार्थ्यांनी वाचल्यानंतर त्यांना विषयाचे आकलन होईल. यासंबंधी काही सूचना असतील तर कळवाव्यात ही विनंती.

स्वयं अध्ययन पुस्तिका पूर्ण करण्यासाठी घटकलेखकांनी दर्जेदार लेखन दिले. शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, दूर शिक्षण केंद्राचे प्रमुख, सर्व कर्मचारी, सेवक वर्ग, छपाई विभाग, प्रकाशन विभाग यांनी विशेष प्रयत्न करून पुस्तिका प्रकाशित केली त्याबद्दल संपादक मंडळ आपले हार्दिक आभारी आहे. एम. ए. भाग-१ सत्र-२ अर्थशास्त्र, जैविक आणि संसाधनाचे अर्थशास्त्र हे पुस्तक तयार करण्यासाठी ज्यांनी ज्यांनी सहकार्य केले त्या सर्वांचे हार्दिक आभार.

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. पी. एस. कांबळे
अर्थशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : अर्थशास्त्र

अध्यक्ष - डॉ. अनिलकुमार कृष्णराव वावरे
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

- प्रा. डॉ. पी. एस. कांबळे
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. श्रीमती विद्या कट्टी
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. संतोषकुमार बाबुराव यादव
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, जि. कोल्हापूर
जि. कोल्हापूर
- डॉ. बाळासो पांडुरंग पाटील
यशवंतराव चव्हाण कॉलेज, इस्लामपूर, जि. सांगली
- डॉ. नेताजी व्ही. पोवार
कमला कॉलेज, कोल्हापूर
- डॉ. निवास जाधव
राजा शिव छत्रपती आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज,
महागांव, जि. कोल्हापूर
- डॉ. एस. एम. भोसले
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. विजय भिमाप्पा देसाई
राजर्षी शाहू आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, रुकडी
जि. कोल्हापूर
- डॉ. विजयकुमार आप्पासाहेब पाटील
आर्ट्स अँड सायन्स कॉलेज, आटपाटी,
जि. सांगली
- प्रा. डॉ. सिद्धाप्पा टिप्पान्ना बागलकोटे
डिपार्टमेंट ऑफ स्टडीज इन इकॉनॉमिक्स,
कर्नाटक विद्यापीठ, धारवाड (कर्नाटक राज्य)
- डॉ. वाय. एस. गायकवाड
विलिंग्डन कॉलेज, सांगली.
- प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील
अक्षय, बी-६, तारा टेसेसेस, एस.एस.सी. बोर्ड रोड,
सम्राट नगर, कोल्हापूर
- डॉ. राहूल शंकरराव म्होपरे
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, ता. कागल, जि. कोल्हापूर
- श्री. सुर्यकांत बाबूराव पाटील-बुद्धिहाळकर
सागर, २१०३/७+८, ई वॉर्ड, रुक्मीनीनगर, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	नैसर्गिक साधनसामग्रीची दुर्मिळता	१
२.	शास्वत विकास	३२
३.	जैव अर्थशास्त्र	५७
४.	बाह्यता आणि प्रदूषण	७४

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१७-१८ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

भारतातील कृषी विकास
(Agricultural Development in India)

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

एम. ए. भाग-१
अर्थशास्त्र पेपर EO-9
सत्र २

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१९

एम. ए. भाग - १ सत्र २ करिता (भारतातील कृषी विकास)

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १,५००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN- 978-93-89327-17-5

- ★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४. (भारत)
- ★ दूरशिक्षण विभाग - विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लागार समिती ■

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. जी. आर. पळसे

I/c संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ अर्थशास्त्र समन्वय समिती ■

अध्यक्ष - डॉ. पी. एस. कांबळे

अर्थशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

● डॉ. तेजस्विनी मुडेकर

कमला कॉलेज, कोल्हापूर

● डॉ. वाय. एस. गायकवाड

विलिंग्डन कॉलेज, विश्रामबाग, सांगली.

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : अर्थशास्त्र

अध्यक्ष - डॉ. अनिलकुमार कृष्णराव वावरे
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

- प्रा. डॉ. पी. एस. कांबळे
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. श्रीमती विद्या कट्टी
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. संतोषकुमार बाबुराव यादव
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, जि. कोल्हापूर
जि. कोल्हापूर
- डॉ. बाळासो पांडुरंग पाटील
यशवंतराव चव्हाण कॉलेज, इस्लामपूर, जि. सांगली
- डॉ. नेताजी व्ही. पोवार
कमला कॉलेज, कोल्हापूर
- डॉ. निवास जाधव
राजा शिव छत्रपती आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज,
महागांव, जि. कोल्हापूर
- डॉ. एस. एम. भोसले
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. विजय भिमाप्पा देसाई
राजर्षी शाहू आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, रुकडी
जि. कोल्हापूर
- डॉ. विजयकुमार आप्पासाहेब पाटील
आर्ट्स अँड सायन्स कॉलेज, आटपाटी,
जि. सांगली
- प्रा. डॉ. सिद्धाप्पा टिप्पान्ना बागलकोटे
डिपार्टमेंट ऑफ स्टडीज इन इकॉनॉमिक्स,
कर्नाटक विद्यापीठ, धारवाड (कर्नाटक राज्य)
- डॉ. वाय. एस. गायकवाड
विलिंग्डन कॉलेज, सांगली.
- प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील
अक्षय, बी-६, तारा टेसेसेस, एस.एस.सी. बोर्ड रोड,
सम्राट नगर, कोल्हापूर
- डॉ. राहुल शंकरराव म्होपरे
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, ता. कागल, जि. कोल्हापूर
- श्री. सुर्यकांत बाबूराव पाटील-बुद्धिहाळकर
सागर, २१०३/७+८, ई वॉर्ड, रुक्मीनीनगर, कोल्हापूर

प्रस्तावना

सन २००७ पासून शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्या वतीने दूरशिक्षण केंद्रामार्फत बहिःस्थ विद्यार्थ्यांसाठी दूरशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांना दूरशिक्षण केंद्राच्या वतीने स्वयं अध्ययन पुस्तिका पुरविण्याचे ठरविण्यात आले आहे. त्या कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून जून २०१८ पासून एम. ए. भाग एक सत्र-२ अर्थशास्त्र विषयाच्या सुधारित अभ्यासक्रमानुसार पेपर क्रमांक ९ (ऐच्छिक विषय) “भारतातील कृषी विकास” या विषयाची स्वयं अध्ययन पुस्तिका तयार केली आहे. अर्थशास्त्र विषयाच्या तज्ञ, जाणकार, अनुभवी व अभ्यासू लेखकांकडून सुधारित अभ्यासक्रमानुसार स्वयंअध्ययन पुस्तिका लिहून घेतली आहे. “भारतातील कृषी विकास” या आवश्यक विषयाची मांडणी साध्या, सोप्या व दूर शिक्षण केंद्राच्या विद्यार्थ्यांना समजेल अशा भाषेत करण्यात आलेली आहे. “भारतातील कृषी विकास” या विषयातील संकल्पना, सिद्धांत सोप्या पद्धतीने मांडले असून, संकल्पनात्मक स्पष्टता, सिद्धांताची नेमकी मांडणी, उदाहरणे, आकृत्या, कोष्टके, समिकरणे, सांख्यिकिय इत्यादी समजेल या पद्धतीने मांडली आहेत. “भारतातील कृषी विकास” या विषयाची सैद्धांतिक मांडणी साध्या व सोप्या पद्धतीने करण्यात आलेली आहे.

“भारतातील कृषी विकास” पेपर क्रमांक ९ ऐच्छिक विषय एम. ए. भाग-१ सत्र-२ (अर्थशास्त्र) यासाठी निश्चित केलेला आहे. “भारतातील कृषी विकास” पेपर क्रमांक ९ ऐच्छिक विषयाचा सुधारित अभ्यासक्रमानुसार ४ घटकामध्ये विषयाची मांडणी करण्यात आलेली आहे. शेती आणि आर्थिक विकास, शेती तंत्रज्ञान आणि सिंचन, कृषी वित्त आणि व्यापार आणि कृषी विपणन आणि किंमत इ. घटकांचा समावेश आहे. विद्यार्थ्यांनी वाचल्यानंतर त्यांना विषयाचे आकलन होईल. यासंबंधी काही सूचना असतील तर कळवाव्यात ही विनंती.

स्वयं अध्ययन पुस्तिका पूर्ण करण्यासाठी घटकलेखकांनी दर्जेदार लेखन दिले. शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, दूरशिक्षण केंद्राचे प्रमुख, सर्व कर्मचारी, सेवक वर्ग, छपाई विभाग, प्रकाशन विभाग यांनी विशेष प्रयत्न करून पुस्तिका प्रकाशित केली त्याबद्दल संपादक मंडळ आपले हार्दिक आभारी आहे. एम. ए. भाग-१ सत्र-२ अर्थशास्त्र, भारतातील कृषी विकास हे पुस्तक तयार करण्यासाठी ज्यांनी ज्यांनी सहकार्य केले त्या सर्वांचे हार्दिक आभार.

■ संपादक ■

डॉ. राहुल शं. म्होपरे
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर,
जि. कोल्हापूर

डॉ. संजय श. रूपे
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर,
जि. कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

भारतातील कृषी विकास
एम. ए. भाग-१ : पेपर EO-9

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
प्रा. डॉ. काशिनाथ रामचंद्र तनंगे अर्थशास्त्र विभाग, कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, गडहिंग्लज	१
डॉ. कैलास पाटील आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, नागठाणे	२
प्रा. डी. जी. चिघळीकर आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स कॉलेज, गडहिंग्लज	३
डॉ. एस. एस. रूपे देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, जि. कोल्हापूर	४

■ संपादक ■

डॉ. राहुल शं. म्होपरे
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर,
जि. कोल्हापूर

डॉ. संजय श. रूपे
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर,
जि. कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	शेती आणि आर्थिक विकास	१
२.	शेती तंत्रज्ञान आणि सिंचन	५२
३.	कृषी वित्त आणि व्यापार	७९
४.	कृषी विपणन आणि किंमत	१३७

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१७-१८ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र

सहकाराची तत्त्वे आणि व्यवहार

(Principles and Practice of Co-operation)

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

एम. ए. भाग-१

अर्थशास्त्र पेपर EO-4

सत्र १

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१९

एम. ए. भाग - १ सत्र १ करिता (सहकाराची तत्त्वे आणि व्यवहार)

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १,५००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN- 978-81-940444-1-3

- ★ दूर शिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४. (भारत)
- ★ दूर शिक्षण विभाग - विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लागार समिती ■

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे

संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ अर्थशास्त्र समन्वय समिती ■

अध्यक्ष - डॉ. पी. एस. कांबळे

अर्थशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

● डॉ. तेजस्विनी मुडेकर

कमला कॉलेज, कोल्हापूर

● डॉ. वाय. एस. गायकवाड

विलिंग्डन कॉलेज, विश्रामबाग, सांगली.

दूर शिक्षण केंद्र
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

सहकाराची तत्त्वे आणि व्यवहार
एम. ए. भाग-१ : पेपर EO-4

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
डॉ. प्रभाकर माने जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर	१
डॉ. आण्णा काका पाटील ए. एस. सी. कॉलेज रामानंदनगर, जि. सांगली	२
प्रा. डॉ. संजय चव्हाण आजरा महाविद्यालय, आजरा	३
डॉ. टी. के. उदगीरकर राजाराम महाविद्यालय, कोल्हापूर	४

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. संजय चव्हाण
आजरा महाविद्यालय, आजरा

डॉ. एस. एम. भोसले
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

प्रस्तावना

सन २००७ पासून शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्या वतीने दूर शिक्षण केंद्रामार्फत बहिःस्थ विद्यार्थ्यांसाठी दूर शिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांना दूरशिक्षण केंद्राच्या वतीने स्वयं अध्ययन पुस्तिका पुरविण्याचे ठरविण्यात आले आहे. त्या कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून जून २०१८ पासून एम. ए. भाग एक सत्र-१ अर्थशास्त्र विषयाच्या सुधारित अभ्यासक्रमानुसार पेपर क्रमांक ४ (ऐच्छिक विषय) “सहकाराची तत्त्वे आणि व्यवहार” या विषयाची स्वयं अध्ययन पुस्तिका तयार केली आहे. अर्थशास्त्र विषयाच्या तज्ञ, जाणकार, अनुभवी व अभ्यासू लेखकांकडून सुधारित अभ्यासक्रमानुसार स्वयंअध्ययन पुस्तिका लिहून घेतली आहे. “सहकाराची तत्त्वे आणि व्यवहार” या ऐच्छिक विषयाची मांडणी साध्या, सोप्या व दूर शिक्षण केंद्राच्या विद्यार्थ्यांना समजेल अशा भाषेत करण्यात आलेली आहे. “सहकाराची तत्त्वे आणि व्यवहार” या विषयातील संकल्पना, सिद्धांत सोप्या पद्धतीने मांडले असून, संकल्पनात्मक स्पष्टता, सिद्धांताची नेमकी मांडणी, उदाहरणे, आकृत्या, कोष्टके, समिकरणे, सांख्यिकिय इत्यादी समजेल या पद्धतीने मांडली आहेत. “सहकाराची तत्त्वे आणि व्यवहार” या विषयाची सैद्धांतिक मांडणी साध्या व सोप्या पद्धतीने करण्यात आलेली आहे.

“सहकाराची तत्त्वे आणि व्यवहार” पेपर क्रमांक ४ ऐच्छिक विषय एम. ए. भाग-१ सत्र-१ (अर्थशास्त्र) यासाठी निश्चित केलेला आहे. “सहकाराची तत्त्वे आणि व्यवहार” पेपर क्रमांक ४ ऐच्छिक विषयाचा सुधारित अभ्यासक्रमानुसार ४ घटकामध्ये विषयाची मांडणी करण्यात आलेली आहे. सहकार अर्थ व सहकाराची तत्त्वे, भारतातील बिगर कृषी सहकारी संस्था, कृषी आधारित सहकारी संस्था, भारतातील सहकारी संस्था इ. घटकांचा समावेश आहे. विद्यार्थ्यांनी वाचल्यानंतर त्यांना विषयाचे आकलन होईल. यासंबंधी काही सूचना असतील तर कळवाव्यात ही विनंती.

स्वयं अध्ययन पुस्तिका पूर्ण करण्यासाठी घटकलेखकांनी दर्जेदार लेखन दिले. शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, दूर शिक्षण केंद्राचे प्रमुख, सर्व कर्मचारी, सेवक वर्ग, छपाई विभाग, प्रकाशन विभाग यांनी विशेष प्रयत्न करून पुस्तिका प्रकाशित केली त्याबद्दल संपादक मंडळ आपले हार्दिक आभारी आहे. एम. ए. भाग-१ सत्र-१ अर्थशास्त्र, सहकाराची तत्त्वे आणि व्यवहार हे पुस्तक तयार करण्यासाठी ज्यांनी ज्यांनी सहकार्य केले त्या सर्वांचे हार्दिक आभार.

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. संजय चव्हाण
आजरा महाविद्यालय, आजरा

डॉ. एस. एम. भोसले
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : अर्थशास्त्र

अध्यक्ष - डॉ. अनिलकुमार कृष्णराव वावरे
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

- प्रा. डॉ. पी. एस. कांबळे
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. श्रीमती विद्या कट्टी
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. संतोषकुमार बाबुराव यादव
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, जि. कोल्हापूर
जि. कोल्हापूर
- डॉ. बाळासो पांडुरंग पाटील
यशवंतराव चव्हाण कॉलेज, इस्लामपूर, जि. सांगली
- डॉ. नेताजी व्ही. पोवार
कमला कॉलेज, कोल्हापूर
- डॉ. निवास जाधव
राजा शिव छत्रपती आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज,
महागांव, जि. कोल्हापूर
- डॉ. एस. एम. भोसले
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. विजय भिमाप्पा देसाई
राजर्षी शाहू आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, रुकडी
जि. कोल्हापूर
- डॉ. विजयकुमार आप्पासाहेब पाटील
आर्ट्स अँड सायन्स कॉलेज, आटपाटी,
जि. सांगली
- प्रा. डॉ. सिद्धाप्पा टिप्पान्ना बागलकोटे
डिपार्टमेंट ऑफ स्टडीज इन इकॉनॉमिक्स,
कर्नाटक विद्यापीठ, धारवाड (कर्नाटक राज्य)
- डॉ. वाय. एस. गायकवाड
विलिंग्डन कॉलेज, सांगली.
- प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील
अक्षय, बी-६, तारा टेसेसेस, एस.एस.सी. बोर्ड रोड,
सम्राट नगर, कोल्हापूर
- डॉ. राहूल शंकरराव म्होपरे
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, ता. कागल, जि. कोल्हापूर
- श्री. सुर्यकांत बाबूराव पाटील-बुद्धिहाळकर
सागर, २१०३/७+८, ई वॉर्ड, रुक्मीनीनगर, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	सहकार अर्थ व सहकाराची तत्त्वे	१
२.	भारतातील बिगर कृषी सहकारी संस्था	५३
३.	कृषी आधारित सहकारी संस्था	७९
४.	भारतातील सहकारी संस्था	१२१

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१७-१८ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.